

(2) Προσέτι δέ, παραλειπομένης τῆς ἐναστάσεως ταύτης, οἱ πρεσβεύοντες τὸ δόγμα, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μόνον ἐλατήριον τοῦ πράττειν, παραδέχονται (α) ὅτι συναισθήματα μόνον δύνανται νὰ παρορμῶσιν ἐπὶ τὸ πράττειν, (β) ὅτι τοῦτο δύνανται μόνον ἡδέα καὶ λυπηρὰ συναισθήματα, καὶ (γ) ὅτι τὰ συναισθήματα πάντα ὀφείλουσι νὰ εἶναι ἡδέα ἢ λυπηρὰ. Τῶν ἀποφάνσεων τούτων ἐκάστη ἔκκειται εἰς ἰσχυρὰν ἀντιλογίαν.

Κατεδείξαμεν ἤδη ἐν τοῖς προηγουμένοις, ὅτι τὰ συναισθήματα δὲν εἶναι τὰ μόνα τοῦ πράττειν ἢ βούλεσθαι ἐλατήρια. Καὶ ἐὰν αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ λύπαι μὴ εἶναι τὰ μόνα συναισθήματα ἐν τῇ συνειδήσει, δυνάμεθα νὰ ποδείξωμεν, ὅτι καὶ ἄλλα συναισθήματα ὀφείλουσι νὰ θεωρῶνται ὡς κινητικαὶ δυνάμεις. Ἔχομεν συναισθήματα ὑποχρέσεως, ἐπιδοκίμασίας καὶ ἀποδοκίμασίας, ἐλπίδος καὶ φόβου, ἀγάπης καὶ μίσους, ὀργῆς, φθόνου, πίστεως κτλ., ἅπερ πάντα δυνατὸν νὰ ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸ πράττειν. Ἄρα γε εἶναι τὰ συναισθήματα ταῦτα ἀπλῶς ἡδέεις ἢ λυπηροὶ συναισθηματικοὶ τόνοι διαφόρων παραστάσεων¹⁾; Ὑπάρχει ἀναμφιβόλως λύπη μὲν ἐν τῇ ἀποδοκίμασίᾳ, τῷ φόβῳ, τῷ μίσῳ, τῇ ὀργῇ καὶ τῷ φθόνῳ, ἡδονὴ δὲ ἐν τῇ ἐπιδοκίμασίᾳ, τῇ ἐλπίδι, τῇ ἀγάπῃ καὶ τῇ πίστει. Ἄλλὰ τοῦτο μόνον ὑπάρχει ἐν τοῖς συναισθήμασι τούτοις; Δὲν ἔχει πᾶν συναισθηματικὸν οἰκείαν οὕτως εἶπειν ἀπόχρωσιν τόνου; Τὸ συναισθηματικὸν φόβον δὲν εἶναι πλέον τι ἢ ἡ παράστασις μέλλοντος κακοῦ σὺν συναισθηματικῇ λύπῃ, καὶ τὸ συναισθηματικὸν ὀργῆς πλέον τι ἢ ἡ παράστασις πραγμάτων τινος ἐμοὶ ἐναντιουμένου σὺν συναισθηματικῇ λύπῃ;

Ἄλλὰ θὰ ἐποίεις, λέγουσιν οἱ ἀντιφρονοῦντες, πράξεις τινάς, ἐὰν μὴ σοι παρεσκεύαζον ἡδονήν; Ναί, ἀποκρίνομαι, θὰ ἐποίουν καὶ πειῶ. Πολλὰς ἐπιτελῶ πράξεις οὐ μόνον οὐδεμίαν ἡδονήν, ἀλλὰ μάλιστα λύπην παρεχούσας. Συλλαμβάνω μαθητὴν ἀπατῶντα· τοῦτο οὐδεμίαν μοὶ παρέχει ἡδονήν. Καταγγέλλω αὐτὸν πρὸς τὴν διοίκησιν τοῦ σχολείου· τοῦτο οὐδεμίαν μοὶ παρέχει

1) Πρὸς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ὁ μὲν Σπινόζας, Höfding, Külpe, Jodl καὶ Bain θάπεκρίνοντο καταφατικῶς, ὁ δὲ Wundt καὶ Ladd ἀρνητικῶς.

ἡδονήν. Μαρτυρῶ κατ' αὐτοῦ· τοῦτο οὐδεμίαν μοι παρέχει ἡδονήν. Βλέπω αὐτὸν ὄνειδιζόμενον καὶ ἀποβαλλόμενον· τοῦτο οὐδεμίαν μοι παρέχει ἡδονήν. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ προσέτι τρόπον ὑπομένω τὴν ἀλγηδόνα τῆς λατρικῆς ἐγχειρήσεως. Ἄλλ' ἀρῶσαι, ἀπαντᾷ ὁ ἡδονικός, ἡδονὴν ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι ἀπετέλεσες τὸ καθήκον σου καὶ ἐκ τῆς ἐλπίδος τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς υγείας. Δυνατὸν τοῦτο· ἀλλ' αἰσθάνομαι καὶ λύπην. Ἐπιβεβαιωτικῶς, ἀποκρίνεται, ἀλλ' ἡ ἡδονὴ ὑπερβάλλει τὴν λύπην. Δὲν γνωρίζω τοῦτο· δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ μετρῶ ἡδονὰς καὶ λύπας, πολὺ δὲ δυσχερέστερον νὰ παραβάλλω αὐτὰς πρὸς ἀλλήλας καὶ μετρῶν νὰ λέγω, ὅτι τὸ ποσὸν τῆς ἡδονῆς, ἣν λαμβάνω ἐκ τινος πράξεως, εἶναι μείζον τοῦ ποσοῦ τῆς ὑπ' ἄλλης πράξεως παρεχομένης λύπης. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐὰν ἡ ἡδονὴ ὑπερέβαλλε τὴν λύπην, τοῦτο δὲν θάπεδείκνυεν, ὅτι τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς ἦτο τὸ ἐλαττήριον. Ὡς εἶπομεν ἄνωτέρω, ἐκ τοῦ ὅτι ἐπακολουθεῖ ἡ ἡδονή, δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι αὕτη προηγείται. Ἄλλὰ προϋφίσταται, λέγουσιν, ἡ ἐλπίς αὐτῆς. Ναί, ἀλλ' εὐρομεν ἤδη ὅτι ἡ παράστασις τῆς ἡδονῆς δὲν εἶναι τὸ μόνον ἐλαττήριον.

Ἄλλο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς τοιαύτης ἐκδοχῆς τῆς θεωρίας διατυποῦται ὡδε : Ἡ ἡδονὴ ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἐλαττήριον, διότι ἐὰν τις πράξις μ' ἐλύπει, δὲν θὰ ἐποίουν αὐτήν. Πρὸς τοῦτο ἀποκρίνομαι : (1) ποιῶ πολλὰ λυποῦντά με. Ναί, λέγουσιν, ἀλλὰ ποιεῖς ταῦτα ἕνεκα μελλούσης τινὸς ἡδονῆς. Τοῦτο δ' ὅμως, ἀπαντῶ, εἶναι αἰτεῖσθαι τὸ ἐν ἀρχῇ· διότι ἀκριβῶς τοῦτο εἶναι τὸ ἀποδεικτέον καὶ δὲν ἀπεδείχθη. (2) Ἄλλὰ καὶ ἐὰν ἡλίθευεν ὅτι δὲν ποιῶ τὴν λυποῦσάν με πράξιν, τοῦτο δὲν θάπεδείκνυε πάντως, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ἐπιδιωκόμενον. Θὰ ἦτο δὲ τοῦτο τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ ἰσχυρίζωμαι, ὅτι πορεύομαι εἰς τὸ θέατρον, ὅπως θερμανθῶ, διότι δὲν θὰ ἐπορευόμην, ἐὰν ἐκεῖ ἦτο ψῦχος¹⁾). Δίχα τῆς παρουσίας ἀρτηριακοῦ αἵματος ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ δὲν δύναμεθα νὰ νοῶμεν, ἀλλὰ δὲν πρέπει ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν.

1) Πρὸς. *Simmel*, *Einleitung in die Moralwissenschaft*, τομ. I, σελ. 216.

ὅπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὅτι τὸ ἀρτηριακὸν αἷμα εἶναι αἰτία τοῦ νοεῖν. Ἐὰν μὴ ἐσθίω, δὲν δύναμαι νὰ ζῶ. ἀλλ' εἶναι διὰ τοῦτο τὸ ἐσθίειν τὸ ἐλατήριον τῆς ἐμῆς ζωῆς; Ἐδεσμά τι δὲν θέλω νὰ φάγω, ἐὰν μὴ εἶναι καταλλήλως ἠρτυμένον, ἀλλ' ἀρά γε τὸ ἄρτυμα εἶναι τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐπιζητούμενον; Ἀρά γε τρώγω τὸ φαγητόν μου διὰ τὸ ἐν αὐτῷ περιεχόμενον ἄλας καὶ πέπερι;

9. Ἡ λύπη ὡς τὸ ἐλατήριον.—Κατ' ἄλλην τινὰ παραλλαγήν τῆς ἡδονικῆς θεωρίας οὔτε ἡδονὴ οὔτε παράστασις ἡδονῆς, ἀλλὰ λύπης ἢ δυσαρεστήσεως συναίσθημα παρορμᾷ ἡμᾶς εἰς τὸ πράττειν¹⁾. Ἐχομεν χρεῖας τινὰς ἢ ὀρέξεις, λέγει ὁ Schopenhauer, καὶ λυπούμεθα μὴ πληροῦντες αὐτάς· ἢ δὲ βούλησις τείνει νὰ παλλαγῇ τῆς λύπης καὶ διὰ τοῦτο ἐνεργεῖ²⁾.

Εἶναι ἀναμφιδόλως ἀληθές, ὅτι συναισθήματα λύπης ἢ δυσαρεστήσεως πολλάκις δεσπόζουσι τῆς συνειδήσεως καὶ δύνανται νὰ θεωρῶνται ὡς ἐλατήρια πράξεων. Ὁ ἀλγὼν μοι ὁδοῦς δύναται νὰ με παρακινήσῃ νὰ ἐπιζητήσω ἀνακούφισιν παρὰ τῷ ὀδοντιάτρῳ. Ἡ δύναμαι ἐν τινι πόλει νὰ νιῶμαι εἰς ὑπερβολήν, ὥστε νὰ ἐπιδιώξω μεταβολὴν τόπου. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅτι τὸ τῆς λύπης συναίσθημα εἶναι τὸ μόνον ἐλατήριον τοῦ πράττειν; Ἐσθίομεν καὶ πίνομεν, βουλευόμεθα καὶ μελετῶμεν, ἀγαπῶμεν καὶ μισοῦμεν, μόνον ὅπως ἀπαλλαττώμεθα τῆς λύπης; Δὲν νομίζω τοῦτο. Ἡ λύπη εἶναι ἐλατήριον πρὸς ἄλλοις πολλοῖς—καὶ ἐνίοτε τελεσιουργὸν ἐλατήριον—ἀλλ' οὐχὶ τὸ μόνον. Ὑπάρχουσι ἐν ἡμῖν ὄρμαι καὶ ἐπιθυμίαι, αἵτινες μὴ ἀποπληρούμεναι δύνανται ἐπὶ πλεον νὰ ἐπιταθῶσι καὶ νὰ καταστῶσιν αἰσθηταὶ ὡς λύπη ἢ δυσαρεστήσις. Ἀλλὰ δυνατόν νὰ ἀποπληρῶνται πρὸ τῆς ἐπεγέρσεως τοῦ συναισθήματος τούτου. Τὸ δὲ συναίσθημα τοῦτο τῆς δυσαρεστήσεως πολλάκις εἶναι οὐδὲν ἀλλ' ἢ ἐπίτασις αὐτῆς τῆς ὀρμῆς, ἢ ὄφασις τῆς τάσεως ἢ «τοῦ ἐσωθεν πρὸς τὰ ἔξω ὠθισμοῦ»³⁾. Ἴσως ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀβξαναομένην ἔντασιν τῶν κι-

1) Πρὸς. Rolph, Biologische Probleme. Sergi, La Psychologie physiologique. Schopenhauer καὶ ἄλλους.

2) Πρὸς κεφ. X.

3) Kuelpe. Psychologie, σελ. 26δ.

νητικῶν ἐγκεφαλικῶν κυττάρων — ἡ ἐνέργεια ἀβξάνεται, ἄχρις οὐ ἀνέλθῃ εἰς τὸ σημεῖον τῆς κενώσεως ἢ ἐκρήξεως¹⁾. Ἴσως ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς μυϊκοὺς, τενοντικοὺς καὶ ἀρθρικοὺς ἐρεθισμοὺς, οὓς ἐμποιεῖ πολλαχοῦ τοῦ σώματος ἢ ὑπέρχουσιν τῆς πληθούσης ἐγκεφαλικῆς ἐνεργείας²⁾. Ἴσως ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἀμφότερα³⁾. Πάντως δὲ τὸ νὰ λέγω ὅτι τοῦτο τὸ συναίσθημα ὑπάρχει ἢ αἰτία τῆς ἐκρήξεως ἢ κινήσεως, εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ λέγω ὅτι ἡ ἐπίτασις τῆς ὀρμῆς εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὀρμῆς, ἢ ὅτι ἐπιθυμῶ νὰ πράξω τι, διότι ἐπιθυμῶ τοῦτο ἰσχυρῶς.

Ὅφείλομεν λοιπὸν νὰ εἴπωμεν πρὸς τοὺς ὑπερμάχους τῆς ἐκδοχῆς ταύτης : (1) νομίζοντες ὅτι πᾶσα πράξις ἔχει ὡς ἐλατῆριον συναίσθημα λύπης, ὡς ἐν τοῖς προμνημονευθεῖσιν παραδείγμασι, πλανᾶσθε· οὐχὶ πᾶσαι αἱ πράξεις παράγονται οὕτως· (2) ἐὰν συναίσθημα λύπης νοῆτε τὸ ὀρμὴν τινα παρακοινοῦσθαι συναίσθημα δυσαρεστήσεως, πάλιν πλανᾶσθε· διότι (α) τὸ συναίσθημα τοῦτο εἶναι οὐχὶ οὐσιῶδες προηγούμενον πάτης πράξεως, καὶ (β) δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι προηγείται τῆς ὀρμῆς καὶ ὑποκινεῖ αὐτήν, ἀλλ' εἶναι ἡ ὀρμὴ αὐτὴ ἐπιτεταμένη⁴⁾.

10. *Ἄσυνειδήτος ἡδονὴ ἢ λύπη ὡς τὸ ἐλατῆριον.*—Ἡ ψυχολογία ἀποκρούει τὴν δόξαν, καθ' ἣν ἡδονὴ καὶ λύπη ἐν τινι τῶν μορφῶν, περὶ ὧν ἀνωτέρω διελάβομεν, εἶναι τὰ μόνα ἐλατῆρια τοῦ πράττειν. Ἐν τῇ διαγωγῇ ἡμῶν διεπόμεθα οὐχὶ ἀπλῶς ὑφ' ἡδονῆς καὶ λύπης ἢ ὑπὸ τῆς ἐλπίδος ἢ τοῦ φόβου ἡδονῆς καὶ λύπης. Πεισισμένος δὲ περὶ τούτου ὁ ἡδονικός, ἀλλὰ καὶ μὴ θέλων νὰ καταλίπῃ τὴν θεμελιώδη αὐτοῦ θέσιν δύναται νὰ λέγῃ : Ὅρθως, ἡ βούλησις ἐπεγείρεται ἐπὶ τὸ πράττειν οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῆς συνειδητῆς ἡδονῆς καὶ λύπης ἢ ὑπὸ τῆς συνειδητῆς παραστάσεως ἡδονῆς καὶ λύπης, ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἄσυνει-

1) Bain, Wundt, Preyer.

2) James καὶ Muensterberg.

3) Ladd, Psychology, σελ. 221 κέ.

4) Külpe, Psychologie.

δήτου ἡδονῆς καὶ λύπης ἢ ὑπ' ἀσυνειδήτου παραστάσεως ἡδονῆς καὶ λύπης. Τοῦτ' ἔστιν ἐν πολλαῖς τῶν ἐμῶν πράξεων ἀγομαι ὑπ' ἀσυνειδήτου ἡδονῆς καὶ λύπης. Ἡ βούλησίς μου ἀνεπιγνώστως κατευθύνεται πρὸς τὴν ἡδονήν. Ἐπιζητῶ πλοῦτον, τιμὴν, δόξαν ἕνεκα τῆς ἀπὸ τούτων ἡδονῆς, καίπερ μὴ ἔχων πάντοτε συνείδησιν τούτου. Πλοῦτος, τιμὴ καὶ δόξα, ὅπως ἡ ἐσθιομένη τροφή, ἐπιζητοῦνται διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν παρεχομένην ἡδονήν, ἂν καὶ ἡμεῖς δυνατὸν νὰ μὴ ἔχωμεν τούτου συνείδησιν.

Ἄλλὰ τούτο εἶναι μᾶλλον, νομίζω, σφαλερὰ βάσις πρὸς στήριξιν θεωρίας. Τί συμβαίνει ἐν τῷ χώρῳ τοῦ ἀσυνειδήτου δὲν δύναμαι νὰ εἶπω οὐδὲ δύναμαι μάλιστα νὰ γινώσκω, ἐὰν ὑπάρχει τοιοῦτός τις ἀσυνείδητος ψυχικός βίος. Καταφεύγων δ' ὁ ἡδονικός εἰς τὸ ἀσυνείδητον καταφεύγει εἰς τὴν μεταφυσικὴν μετακινεῖ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τῆς ψυχολογίας εἰς τὴν φιλοσοφίαν. «Ἡ πρότασις», λέγει ὁ Sidgwick, «θὰ ἦτο δυσαντίλεκτος... Ἐὰν καταλιπόντες τῆς συνειδήσεως τὴν μαρτυρίαν προχωρήσωμεν ἐπέκεινα αὐτῆς, οὐδεμία φαίνεται ὅτι ὑπάρχει εὐκρινὴς μέθοδος, ὅπως καθορίσωμεν τί τῶν πολλῶν ἐπακολουθημάτων πράξεώς τινος εἶναι τὸ τέλος, εἰς ὃ αὕτη τείνει. Ἄλλὰ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον πάντως ἡ πρότασις εἶναι ἐπίσης δυσαντίδεικτος»¹).

Ἄλλ' ἄς ἐπιτρέψωμεν τὴν χρῆσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀσυνειδήτου ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐρευνῇ. Ὁ ἡδονικός δισχυρίζεται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τείνει τυφλῶς πρὸς τὴν ἡδονήν, ὅτι ἀνεπιγνώστως ἐλαύνεται ὑφ' ἡδονῆς ἢ λύπης. Ἄλλ' ἡ δισχύρισις αὕτη ὀφείλει ὅπωςδὴποτε νὰ ποδειχθῇ. Πῶς δὲ δύναται νὰ ποδείξη αὐτὴν ὁ ἡδονικός; Πῶς δύναται νὰ δηλώσῃ ἡμῖν τί γίνεται ὀπισθεν τοῦ παραπετάσματος τοῦ ἀσυνειδήτου; Ἄρα γε ἐπιδεικνύων τὰ ποτελέσματα ἢ ἐπακολουθήματα τῆς τυφλῆς τάσεως; Τοῦτ' ἔστι, θὰ εἴπωμεν ἡμεῖς, ἡδονὴ εἶναι τὸ ἀναλλοίωτον καὶ ἀφευκτον ἐπακολουθήμα ἀσυνειδήτου τάσεως, ἡδονὴ ἄρα εἶναι τὸ ἀσυνείδητον ἐλατήριον; Ἄλλὰ καὶ ἂν ἡ προκειμένη ἦτο ἀληθής, θὰ ἦτο διὰ τοῦτο καὶ τὸ συμπέρασμα ἀληθές; Πρὸς δ' ἔτι εἶναι ἡ προκειμένη ἀληθής;

1) Methods of Ethics, σελ. 53.

Δυνάμεθα νὰ ποδείξωμεν, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ἀναπόδραστον ἀποτέλεσμα ἢ ἐπακολούθημα πάσης τυφλῆς τάσεως ;

Δὲν πιστεύω. Πρῶτον μὲν ἀπὸ τῶν ἡμετέρων ὁρμῶν πολλὰ πηγάζουσιν ἀποτελέσματα : κινήσεις, αἰσθήματα, ἡδέα καὶ λύπηρὰ συναισθήματα, εὐαρεστίσεως συναισθήματα ἐπὶ πληρώσει τῆς ὁρμῆς, παραστάσεις, ἄλλαι ὁρμαὶ κτλ. Ἡ πληρῶσις πάσης ὁρμῆς συνακολουθεῖται καὶ ἐπακολουθεῖται ὑπὸ στοιχείων παραστατικῶν, συναισθηματικῶν καὶ βουλευτικῶν. Διατί λοιπὸν νὰ ἐξαιρέσω ἐν τούτων καὶ νὰ λέγω, ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ τέλος, εἰς ὃ ἀσυνειδήτως τείνει ἡ ψυχὴ ; Ἐπειτα δέ, καὶ μὴ σκοπούμενου τούτου, ἄρα γὰρ ἐπιγίνεται πάντοτε ἡ ἡδονὴ ; Ὑπόθεσις, ὅτι ἐπιδιώκω πλοῦτον. Ὁ φανερὸς σκοπός μου εἶναι τὰ χρήματα· ἀλλ' ὁ ἀληθινός, λέγει ὁ ἡδονικός, εἶναι ἡ ἡδονή. Ἡ ἡδονή, ἡ ὀπίσθεν τοῦ θρόνου μυστηριώδης δύναμις, ἐπακολουθεῖ ἀφύκτως εἰς τὴν πληρῶσιν τῆς ἐπιθυμίας. Ἄλλ' εἶναι τοῦτο ἀληθές ; Ἐργάζομαι καὶ ἀγωνίζομαι καὶ συνάγω χρήματα, ἀλλὰ στέργω ποτὲ τὰ συνηγμένα ;

Τὸ ἡδονικὸν δόγμα οὕτω διατυπούμενον οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ πληθὺς ἀναποδείκτων ὑποθέσεων :

(1) Ὅτι ὑπάρχουσιν ἀσυνειδήτοι ψυχικαὶ καταστάσεις,

(2) Ὅτι δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν ἀσυνειδήτοι ἡδοναὶ καὶ λύπαι ἢ ἀσυνειδήτοι παραστάσεις τούτων,

(3) Ὅτι ἀσυνειδήτοι ἡδοναὶ καὶ λύπαι εἶναι τὰ μόνον ἀσυνειδήτητα ἐλατήρια τοῦ πράττειν.

(4) Ὅτι ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι τὰ καθολικὰ παρεπόμενα τοῦ πράττειν.

11. Τὰ ψυχολογικὰ σοφίσματα τῆς ἡδονικῆς θεωρίας.— Νομίζω ὅτι δυνάμεθα νῦν χωρὶς φόβου ἀντιλογίας νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἡ ψυχολογία ἀποκρούει τὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μόνον ἐλατήριον τῶν πράξεων. Δὲν ἐλαυνόμεθα ἐπὶ τὸ πράττειν μόνον ὑπὸ συναισθημάτων ἡδονῆς καὶ λύπης ἢ ὑπὸ τῶν παραστάσεων ἡδονῆς καὶ λύπης. Ὁ δὲ τοῦ ἐναντίου ἰσχυρισμὸς εἶναι ψυχολογικὸν σόφισμα, ὃπερ στηρίζεται καθ' ὅλου εἰπεῖν ἐπὶ τῶν ἐξῆς λογικῶν ἀμαρτημάτων :

(1) Οἱ κατὰ τὴν ἡδονικὴν ἐκδοχὴν ψυχολογοῦντες διατεί-

νονται ὅτι πάντα τὰ συναισθήματα ὀφείλουσι νὰ εἶναι ἢ ἡδέα ἢ λυπηρά, ἡδονή, δὲ καὶ λύπη συνιστῶσι τὴν μόνην τάξιν συναισθημάτων. Ἀλλὰ παρὰ πολλῶν ψυχολόγων ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν θεωρεῖται ἀποχρῶντως ἀποδεδειγμένη.

(2) Οἱ ἡδονικοὶ ψυχολόγοι συγχέουσι ὄρμης καὶ ἐπιθυμίας πρὸς ἡδέα καὶ λυπηρὰ συναισθήματα. Ἐν τῇ συνειδήσει, ὡς ἀπεδείξαμεν, συνυπάρχει σαφῆς τις ὑπόθεσις παράστασις κινήσεως μετὰ τινος τάσεως πρὸς αὐτήν, μετὰ τινος συναισθήματος ὀλικῆς ἐπ' αὐτήν, μετὰ τινος «ἔσωθεν πρὸς τὰ ἔξω ὄθισμοῦ». Ἡ ὄρμη αὕτη εἶναι ἀλοσυτή, ὡς ἡδέα, μέχρις οὗ ἀνέλθῃ εἰς βαθμὸν τινα, ὅτε δυνατὸν νὰ καταστῇ λυπηρά. Καθ' ὅσον δ' ἐξαίρομεν ἐντονώτερον τοῦ δέοντος τὸ ἡδὺ ἢ λυπηρὸν τῶν τοιούτων καταστάσεων, θὰ ποιῶμεν τὴν ἡδονὴν ἢ τὴν λύπην τὸ ἀναγκαῖον προηγούμενον τῆς πράξεως. Ἀλλὰ πρέπει νὰ φυλαττώμεθα, ὅπως μὴ ταυτίζωμεν παντελῶς τὸ τῆς ὄρμης συναισθήματα πρὸς τὴν ἡδονὴν ἢ τὴν λύπην ἢ ὄρμη περιέχει, ὡς ἀνωτέρω ἐδείχθη, πλεον τι ἢ τὰ στοιχεῖα ταῦτα. Εἴτε δὲ ἡ φυσιολογικὴ αἰτία τοῦ συναισθήματος τῆς ὄρμης εἶναι ρεῦμα νευρικὸν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου ἐκπιγάζον, εἴτε εἶναι ἐρέθισμα ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ παραγόμενον ἐκ τῆς ἐπακολουθούσης κινήσεως τῶν μυῶν, ἄρθρων καὶ δέρματος, εἴτε ἀμφότερα, οὐδὲν ἐνταῦθα πρὸς ἡμᾶς διαφέρει. Ἐν φαίνεται βέβαιον: ἡ ὄρμη κατὰ τὸ ψυχικὸν αὐτῆς μέρος εἶναι πλεον ἢ ἡδονή, καὶ λύπη.

(3) Οἱ ἡδονικοὶ ψυχολόγοι τὴν κατάφασιν ἢ τὸ fiat τῆς βουλήσεως ταυτίζουσι ὡσαύτως μετὰ τῆς ἡδονῆς καὶ τὴν ἄρνησιν ἢ τὸ veto μετὰ τῆς λύπης. Εὐρίσκουσι ὅτι, ἐνθα ἡ ψυχὴ ἀποφασίζει τι, πάρεστι «τόνος συναισθήματος», ὅστις, ἐπειδὴ ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι τὰ μονα δυνατὰ συναισθήματα, ὀφείλει νὰ εἶναι εἰδός τι ἡδονῆς ἢ λύπης. Ἀλλ' ἂν καὶ ἡδοναὶ καὶ λύπαι εἶναι πολλάκις συνδεδεμέναι πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς συνειδήσεως τὴν χαρακτηρίζουσαν βουλευτικὴν τινα πράξιν (κατὰ τὴν ἡμετέραν ἐκδοχήν), ὁμως δὲν εἶναι τὰ μόναι ἐν αὐτῇ περιεχόμενα στοιχεῖα οὐδὲ τὰ πάντων σπουδαιότατα.

(4) Οἱ ἡδονικοὶ ψυχολόγοι παρατηροῦσι πρὸς τὸ, ὅτι τὰ πράξεώς τινος τροηγούμενα γνωστικὰ στοιχεῖα μεταβάλλοντα διαρ-

κῶς, ἐνῶ τὸ συναισθηματικὸν στοιχεῖον παραμένει τὸ αὐτό. Τοῦτου δ' ἕνεκα καταντῶσι νὰ θεωρῶσι τὰ συναισθήματα ὡς τὰ ἀναγκαῖα καὶ ἀναλλοίωτα προηγούμενα τῶν πράξεων καὶ νὰ παριστῶσιν αὐτὰ ὡς τὰ ἐλατήρια τοῦ πράττειν. Διτῶς ἐνταῦθα ἀμαρτάνουσι : Ὑπολαμβάνουσι τὰ συναισθήματα πάντα τόνους ἢ ἀποχρώσεις ἡδονῆς ἢ λύπης καὶ συμπεραίνουσι ὅτι, ἐπειδὴ τῆς πράξεως προηγείται τρόπος τις τῆς συνειδήσεως, οὗτος ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἐλατήριον ἢ ἡ αἰτία τῆς πράξεως.

(5) Οἱ ἡδονικοὶ ψυχολόγοι νομίζουσι πρὸς τούτοις, ὅτι αἱ πράξεις πᾶσαι συνακολουθοῦνται ὑφ' ἡδονῆς ἢ λύπης, ἐξ οὗ συμπεραίνουσι, ὅτι τὰ συναισθήματα ταῦτα εἶναι τὰ ἐλατήρια. Ἄλλ', ὡς ἀπεδείξαμεν, ἐκ τοῦ ὅτι ἡδέα ἢ λυπηρὰ συναισθήματα εἶναι ἀποτελέσματα πράξεων, δὲν ἀκολουθεῖ κατ' ἀνάγκην, ὅτι εἶναι καὶ αἰτία τούτων.

12. **Ἡ τοῦ γένους ἡδονῆ ὡς τὸ ἐλατήριον.**— Ἄλλ' ἴσως οἱ ἀντίπαλοι ἡμῶν εἴπωσι : Δὲν ἐννοοῦμεν; ὅτι τέλος ἢ ἐλατήριον εἶναι ἡ ἴδια ἐκάστου ἡδονῆ, ἀλλ' ἡ ἡδονῆ τοῦ γένους, ἡ μέγιστη εὐδαιμονία τοῦ μεγίστου πλήθους¹⁾).

Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην δυνάμεθα νὰ προσεγγέσωμεν τὰς αὐτὰς ἐνστάσεις, ὡς καὶ πρὸς τὰς ἄλλας γνώμας. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ποδειχθῇ, ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι διώκουσι τὴν ἡδονὴν τοῦ γένους, ὅτι ἡ παράστασις τῆς τοῦ γένους ἡδονῆς εἶναι τὸ ἐλατήριον τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως. Καὶ ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἀσυνειδήτως ἐπιζητοῦσι τὴν τοῦ γένους εὐτυχίαν, εἶναι πῶς τόσον ἐπιδεκτικὸς ἐνστάσεως, ὅσον καὶ ὁ ἕτερος, ὅτι ἀσυνειδήτως θηρεύουσι τὴν ἴδιαν αὐτῶν ἡδονήν.

13. **Ἡ ἡδονῆ ὡς ὁ διὰ πάσης πράξεως πραγματοποιούμενος σκοπός.**— Τὸ ἡμέτερον λοιπὸν συμπέρασμα εἶναι τόδε : Ἐὰν λέγοντες, ὅτι ἡδονῆ ἢ εὐδαιμονία εἶναι τὸ τέλος τοῦ βίου ἢ τὸ ἄκρον ἀγαθόν, νοῶμεν ὅτι συναισθήματα ἡδονῆς ἢ λύπης ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ μορφῇ εἶναι τὰ ἐλατήρια τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως, ἡ θεωρία εἶναι ἀστήρικτος. Ἄς ἐρμηνεύσωμεν νῦν τὸ ἡδονικόν

1) Πρβλ. Mill, Utilitarianism, σελ. 22-23.

δόγμα κατ' ἄλλην τινὰ ἐκδοχὴν¹). Ὑποθετήτω ὅτι τὴν πρότασιν : ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ τέλος ἢ ὁ σκοπὸς πάσης πράξεως, ἐκλαμβάνει τὸ δόγμα τοῦτο οὕτως, ὅτι δηλαδή πάντα τὰ ζῶα πληροῦσιν ἡδονὴν καὶ ὅτι ἡ τῆς ἡδονῆς πλήρωσις εἶναι τὸ τέλος τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν.

Ἄλλὰ τὸ πρῶτον ἐρώτημα, ἕπερ προβάλλεται ἡμῖν ἐπιτακτικῶς, εἶναι τὸδε : Ὅντως ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πάσης πράξεως ; Πρέπει γὰρ ποδειχθῆ, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι οὐ μόνον ἀποτέλεσμά τι τοῦ πράττειν, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα, τ.ἔ. ὅτι τὰ ζῶα πάντα μάλλον ἡδονὴν ἀπὸ τοῦ βίου ἢ λύπην πορίζονται. Ἐξδομεν ἤδη, ὅτι ἡ ἡδονὴ κατ' Ἀριστοτέλη παρακολουθεῖ καὶ τελειοῖ τὰς ἐνεργείας²), κανονικᾶς ἢ φυσικᾶς, ἐνῶ ἡ λύπη εἶναι συνδεδεμένη μετὰ πράξεων ἀκανονιστῶν ἢ βλαβερῶν. Ὁ Σπένσερος λέγει, ὅτι «αἱ μὲν λύπαι εἶναι τὸ ἀντίστοιχον πράξεων βλαβερῶν τῷ ὀργανισμῷ, αἱ δὲ ἡδοναὶ τὸ ἀντίστοιχον πράξεων ὠφελίμων αὐτῷ». Ὡφελίμον δὲ καὶ βλαβερὸν ἐννοεῖ «τὸ συντελοῦν εἰς τὴν διάρκειαν καὶ αὔξησιν τοῦ βίου» καὶ τᾶν ἀπάλιν³). Κατὰ δὲ τὸν Bain «αἱ καταστάσεις ἡδονῆς εἶναι συνημμέναι μετ' ἐπιτάσεως, αἱ δὲ καταστάσεις λύπης μετὰ καταπτώσεώς τινων ἢ πασῶν τῶν ζωϊκῶν λειτουργιῶν»⁴). Αἱ προτάσεις αὗται, καίπερ ἄλλη ἄλλως διατυπωμένη, τὸ αὐτὸ πάσα προδήλως σημαίνουν, ὅτι ἡ μὲν ἡδονὴ εἶναι ἐμφανιστικὴ ὠφελίμου ἐνεργείας, ἡ δὲ λύπη ἐμφανιστικὴ βλαβερᾶς ἐνεργείας εἴτε πρὸς τὸν ὅλον ὀργανισμὸν τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ γένους εἴτε πρὸς τὸ ιδιαίτερον ὄργανον τὸ ἀρχήθεν εἰς τοῦτο ἐπιτήδειον⁵).

Τὴν θεωρίαν ταύτην, καίπερ οὐχὶ ὅλως ἀναντίλεκτον, ἄς

1) Πρὸβλ. VIII, § 1 (2).

2) Πρὸβλ. Ἡθ. Νικομ. Κ, 117ῶα 1ῶ κέ. «ἡ ἡδονὴ τελειοῖ τὰς ἐνεργείας, καὶ τὸ ζῆν δὴ, οὐ δρέγονται. Εὐλόγως οὖν καὶ τῆς ἡδονῆς ἐφίεσται· τελειοὶ γὰρ ἐκχάσθη τὸ ζῆν, αἰρετόν ὄν».

3) Psychology § 124. Data of Ethics, § 33.

4) The Senses and the Intellect⁴, κεφ. IV, § 18, 303.

5) Ladd Psychology, σελ. 191. Πρὸβλ. καὶ Sidgwick Methods, σελ. 177 κέ. Külpe. Psychologie. Marshall, Pleasure, Pain and Aesthetics, ἰδίᾳ σελ. 169 κέ.

παραδεχθῶμεν χάριν τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐρευνῆς. Ἐστὼ λοιπόν, ὅτι ἡ ἡδονὴ παρέρχεται εἰς ὠφέλιμον ἐνέργειαν καὶ ἡ λύπη εἶναι συνακόλουθος πάσης ἐπιβλαβοῦς καὶ ἐπικινδύνου πράξεως. Λειτουργίαι λοιπόν ὠφέλιμοι μὲν οὖσαι ἀκολουθοῦνται ὑφ' ἡδονῆς, βλάβεραὶ δὲ ὑπὸ λύπης. Ἄλλ' ἄρα γ' ἐκ τούτου θάπεδεικνύετο, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ τέλος πάσης ζωικῆς ὑπάρξεως, εἴτε καθ' ἣν ἐννοίᾳ ἐκδεχόμεθα λ. χ. τὴν ὄρασιν, λέγοντες ὅτι εἶναι τὸ τέλος ἢ ὁ σκοπὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ, εἴτε κατὰ τὴν ἑτέραν ἐννοίαν, καθ' ἣν ὀφθαλμὸς ὅτι ὁ θεὸς ἢ νοερά τις ἐν τῇ φύσει ἀρχὴ τὴν ἡδονὴν τῶν ἐμφύχων ὄντων κατέστησε τέλος καὶ σκοπὸν ;

Λέγοντες «τέλος» δυνάμεθα ἀπλῶς νὰ νοῶμεν, ὅτι ἐπιτυγχάνεται ἀποτέλεσμα τι, ὅτι ὁ βίος ἐπὶ παραδείγματι τείνει πρὸς τινα κατεύθυνσιν. Ὅτῳ λέγομεν ὅτι τὸ δεῖνα ὄργανον ἐκπληροῖ σκοπὸν τινα. Ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι σκοποῦ τινος στοχαστικὸς ἢ τελολογικὸς μηχανισμὸς· ἔχει νὰ ἐπιτελῇ ὠφέλιμον πρὸς τὸ ζῶον λειτουργίαν, ὑπηρετεῖ εἰς σκοπὸν τινα, ἐκπληροῖ τέλος τι.

Ἄλλ' εἶναι ἡ ἡδονὴ σκοπὸς τοῦ βίου κατὰ τὴν ἐννοίαν ταύτην ; Ἡδονὴ ἢ εὐδαιμονία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἐν τῶν ἀποτελεσμάτων, ἀποτέλεσμα πρὸς ἄλλοις πολλοῖς. Ἀλλὰ πῶς δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅτι εἶναι τὸ ὑψιστον τέλος, ὅτι πάντες οἱ ἄλλοι παράγοντες καὶ λειτουργίαι εἶναι μόνον μέσα πρὸς τοῦτο; Δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅτι ἀντίληψις, φαντασία, νόησις, βούλησις κτλ. εἶναι μέσα ἡδονῆς, καὶ δὲν δυνάμεθα τῷ αὐτῷ δικαίῳ νὰ λέγωμεν, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι μέσον πρὸς ταῦτα ; Πῶς δυνάμεθα νὰ ποδείξωμεν, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τοῦ βίου ὁ τελικὸς σκοπὸς ; Διὰ τί ἐκκρίνομεν καὶ ἐκλέγομεν ἐν στοιχείῳ τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ ἀποφαινόμεθα, ὅτι ἡ τοῦ στοιχείου τούτου πραγμάτωσις εἶναι τὸ τέλος, εἰς ὃ τὰ πάντα τείνουσι, τὸ ἐν καὶ τὸ πᾶν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ; Δὲν θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ ἰσχυρίζωμεθα, ὅτι τὸ ὄραν εἶναι τὸ ὑψιστον τέλος, διότι κανονικὰ ἐμφύχα ὄντα κέκτληται ὄργανον ὄρασεως ; Δὲν θὰ ἦτο ἢ εὐλογώτερον νὰ λέγωμεν, ὅτι τὰ πάντοειδη τοῦ σώματος ὄργανα εἶναι μέσα πρὸς ὑψηλότερον τέλος—τὴν ζωὴν τοῦ ὅλου οργανισμοῦ, οὗ μέρη εἶναι τὰ ὄργανα, καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν πᾶν ὄργανον εἶναι μέσον πρὸς τὴν τοῦ οργανισμοῦ

ζωὴν καί, καθ' ὅσον ἡ ζωὴ συνίσταται ἐκ τῶν ὀργάνων αὐτῆς, μερικόν καθ' ἑαυτὸ τέλος; Καὶ δὲν θὰ ἦτο ὡσαύτως εὐλογώτερον νὰ λέγωμεν, ὅτι ἡ πραγμάτωσις τῶν ψυχικῶν καταστάσεων πασῶν εἶναι τὸ τέλος μᾶλλον ἢ ὅτι στοιχεῖον ἔν, ὅπερ οὐδέποτε ὑπάρχει μόνον ἐν τῇ συνειδήσει, εἶναι τὸ τέλος; Ἐὰν ἦτο δὲ τῶν ἀτοπωτάτων νὰ ποφαινώμεθα, ὅτι τὸ ὅλον σῶμα καὶ τὰ ὄργανα αὐτοῦ, ἡ ὅλη ψυχὴ καὶ αἱ λειτουργίαι αὐτῆς εἶναι τὰ πρὸς ἡδονὴν ὑποτελή, μέσα Τοῦτο θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ διατεινώμεθα, ὅτι τὰ ὄργανα πάντα τοῦ σώματος εἶναι ἀπλοῦν μέσον τοῦ ὄραν, ὅτι ἡ ὄρασις εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ βίου. Δὲν θὰ ἦτο δ' ὀρθότερον ἀναστρέφοντες τὴν πρότασιν νὰ λέγωμεν: ἡ ὄρασις εἶναι μέσον τοῦ ζῆν, ἡδονὴ δὲ καὶ λύπη εἶναι ἀμφοτέραι μέσα συντηρήσεως καὶ σωτηρίας;

14. **Ἡδονὴ καὶ λύπη ὡς μέσα σωτηρίας** — Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ μὲν λύπη χρησιμεύει εἰς ἀποτροπὴν, ἡ δὲ ἡδονὴ εἰς δελεασμὸν. Λυπούμενον τὸ ζῷον ἐπιτελεῖ αὐτοπαθῶς κινήσεις ἀμύνης ἢ φυγῆς. Ἡδονὴ καὶ λύπη δύνανται νὰ θεωρηθῶσι, καθ' ἃ λέγει ὁ Paulsen, ὡς αἱ ἀρχέγονοι μορφαὶ τῆς γνώσεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ. Ἐγγὺς παρισταμένου τοῦ ἐπικινδύνου πράγματος, ὁ τῆς ζωῆς κίνδυνος εἶναι μέγιστος, οὐ ἔνεκα ἡ λύπη γεννᾶται εὐχερέστατα. Ἐπὶ ἀμέσου δ' ἀφῆς εὐρίσκομεν μείζονα εὐαισθησίαν πρὸς λύπην ἢ ἐπὶ ἐμμέσου, οἷον ἐπὶ τοῦ εἶναι καὶ ἀκούειν¹).

Προσέτι δὲ φαίνεται ὅτι, καθ' ὅσον ἀπὸ τῶν κατωτέρων μορφῶν τοῦ ὀργανικοῦ βίου ἐπαναβαίνομεν πρὸς τὰς ὑψηλοτέρας (ἀπὸ τῶν κατωτέρων ζῶων πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀπὸ τῶν κατωτέρων ὀργάνων πρὸς τὰ ὑψηλότερα), ἡδονὴ καὶ λύπη κατὰ μικρὸν ὑποχωροῦσιν. Ἐν ταῖς κατωτάταις μορφαῖς τὸ ζῷον ὀφείλει νὰ ἔλθῃ εἰς ἀμέσον ἐπαφὴν πρὸς πράγματα, πρὶν δυνηθῆ νὰ συναισθάνηται καὶ νὰ γινώσκῃ πῶς πρέπει νὰ μεταχειρίζεται αὐτά. Αἰσθήματα ἀπτικὰ μετὰ συναισθημάτων ἡδονῆς καὶ λύπης θὰ ὑποστηρίξωσι τὸ ζῷον ἐν τῇ αὐτοσυντηρησίᾳ. Ἀλλὰ προΐόντος

1) Περὶ Nichols. Pleasure and Pain, Philos. Review. I. 414 κέ.

τοῦ χρόνου ἀναπτύσσονται ὄργανα, ἅτινα ποιοῦσι τὸ ζῶον ἱκανὸν νὰ λάβῃ συνείδησιν ἐπωφελῶν καὶ ἐπικινδύνων πραγμάτων χωρὶς νὰ ἔλθῃ εἰς οὕτω στενὴν πρὸς τὰ πράγματα ἐπαφήν. Διὰ τῶν ὀργάνων τῆς γύσεως, ὀσφρήσεως, ἀκοῆς καὶ δράσεως ἀπτεται ὄντως τὸ ζῶον πραγμάτων ἀεὶ μᾶλλον ἀφεστῶτων· ὀσφ. δὲ πορρωτέρω ἀπέχει τὸ αἰσθητὸν πρᾶγμα, τόσῳ μικροτέραν ἡδονὴν καὶ λύπην ἐπεγεῖρει.

Καλλίστη πρὸς ἐξηγησὶν τῶν τοιούτων γεγονότων ἐξὸς μοῖ φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ νὰ θεωρῶνται τὰ συναισθήματα ἡδονῆς καὶ λύπης ὡς μέσα πρὸς τινὰ σκοπὸν, τὸν σκοπὸν τῆς σωτηρίας.

Εἰς τὸ αὐτὸ καταντῶμεν σκοποῦντες τὴν λειτουργίαν τῆς μνήμης. Καὶ ἂν ἠλήθευεν, ὅτι πᾶν αἶσθημα ἀρχῆθεν παρακολουθεῖται ὑπὸ συναισθήματος ἡδονῆς ἢ λύπης, ὅπως πληροφορῆ τὸ ζῶον περὶ τῆς φύσεως τοῦ παρόντος πράγματος καὶ παράγῃ τὰς πρὸς τοῦτο ἐπιτηδεῖας κινήσεις, δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πῶς ζῶον τι ἔχον τὴν δεξιότητα τοῦ νὰ διασφίξῃ τὰς ἑαυτοῦ ἐμπειρίας, θὰ ἡδύνατο νὰ μαιθάνῃ νὰ πράττῃ χωρὶς νὰ παρορμᾶται ὑπὸ συναισθημάτων ἡδέων καὶ λυπηρῶν. Ἡ ἀφή ἢ ὄψις τοῦ πράγματος δυνατὸν νὰ ἀνακαλῆ τὴν παράστασιν τῆς πρότερον ἐγγειομένης ἡδονῆς ἢ λύπης, καὶ τὸ ζῶον δύναται νὰ πράττῃ προσηκόντως χωρὶς νὰ συναισθάνηται περιφερικῶς ἐπεγερθεῖσαν ἡδονὴν ἢ λύπην. Ἐὰν ζῶον θὰ ἡδύνατο νὰ διακρίνῃ τί τὸ πρὸς ἑαυτὸ καλὸν ἢ κακὸν χωρὶς ἀμέσως νὰ συναισθάνηται οὐδεμίαν ἡδονὴν ἢ λύπην, διότι πᾶν αἶσθημα θὰ συνείρετο πρὸς παραστάσεις ἢ ἀποτυπώματα παρελθόντων αἰσθημάτων, καὶ θὰ ἡδύνατο νὰ συντηρῆ καὶ σώξῃ ἑαυτὸ, διότι αἱ παραστάσεις αὗται θὰ προσεκάλουν κινήσεις τινὰς πρότερον γενομένας. Ἐὰν ὄντι δὲ δύναται αὐτὸ τὸ αἶσθημα νὰ συνείρηται μετὰ τῶν ἀναλόγων κινήσεων δίχα τῆς παρεμβάσεως προσθέτου τινὸς στοιχείου. Ἡ τοῦ ἱέρακος ὄψις δύναται ἐν τῇ συνειδήσει τῆς δρῆς νὰ ἔλθῃ εἰς συνειρμὸν μετὰ τινῶν κινητικῶν τάσεων· ἐνταῦθα δ' ὁ συνειρμὸς δυνατὸν νὰ ἐμορφώθῃ προαΐουσης τῆς τοῦ εἴδους ἐξελίξεως· ἐνδέχεται νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπειρίας τοῦ γένους. Ἡ θεὰ κρημνοῦ, ἐξ οὗ ἡμίονός ποτε κατέπεσε, δύναται νὰ συνδεθῆ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ζῶου πρὸς τὴν παράστασιν τῆς προτέρας ἐμπειρίας καὶ νὰ γεωγήσῃ τὸν δισταγμὸν

αὐτοῦ· ἐνταῦθα δ' ὁ συνειρμὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀτομικῆς ἐμπειρίας. Ἀλλὰ κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἴσως ἐγγενῶς παρόντος τοῦ ἐπικινδύνου πράγματος συνκίεθιμά τι ἀποστροφῆς, εἰς ὃ δυνατόν νὰ ἐπακολουθῇ κινήσεις ἢ κώλυσις κινήσεως.

Ἄλλ' ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς λοιποὺς ἐνεργήματα προστίθεται καὶ ἡ ἀφηρημένη νόησις. Ἀφαιροῦμέν τινα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἀπὸ τοῦ συγκεκριμένου πράγματος, ὅπερ ἐξετάζομεν, καὶ συνάπτομεν αὐτὰ μετὰ τινων γενικῶν συμπερασμάτων¹⁾. Ἐκ τοῦ ὅτι ἀνθρώπος τις ἔχει τινὰ συμπτώματα, συνάγομεν ὅτι νοσεῖ καὶ παραγγέλλομεν αὐτῷ ὠρισμένην θεραπείαν. Ὁ στρατηγὸς ἀνακαλύπτει ἐν ταῖς τάξεσι τῶν πολεμίων ἀσθενές τι μέρος καὶ ἐπιτελεῖ τὰς κινήσεις, αἵτινες θάγάγωσιν εἰς τὴν ποθητὴν ἤτταν τῆς ἀντιπάλου δυνάμεως.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὰ ἡδέα καὶ λυπηρὰ συναισθήματα ἐπὶ τῶν κατωτάτων βαθμίδων τοῦ βίου χρησιμεύουσιν ὡς σημεῖα τοῦ ὅτι ἡ πράξις εἶναι σωστικὴ τούτου. Κατόπιν δὲ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ὑποχωροῦν ἀποπίπτει καὶ ἐτέρων γίνεται χρήσις σημείων. Ἀντίληψις καὶ παραστάσεις συνείρονται εἴτε πρὸς τὴν παράστασιν ἡδονῆς ἢ λύπης, ἧτις πάλιν συνείρεται ἀμέσως πρὸς τὴν παράστασιν ἀναλόγου τινὸς κινήσεως, εἴτε ἡ ἀντίληψις ἢ παράστασις συνείρεται ἀμέσως πρὸς τὴν πράξιν, ὡς συμβαίνει ἐπὶ τῶν ἔρμεμφύτων, τῶν καθ' ἕξιν ἐνεργημάτων, τῶν ἰδεοκινήτων πράξεων κτλ.

Ὅθεν δυνάμεθα νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν, ὅτι ἤδη εὔρομεν ἀληθές. Ἡδέα καὶ λυπηρὰ συναισθήματα χρησιμεύουσι πολλάκις ὡς σημεῖα παντὸς τὸν βίον προάγοντος ἢ κωλύοντος πράγματος· ἐνίοτε μὲν σημαίνεται τοῦτο καὶ διὰ παραστάσεων τοιούτων συναισθημάτων, τ. ἔ. διὰ τῆς προσδοκίας ἡδονῆς καὶ λύπης, ἐνίοτε δὲ καὶ δι' ἄλλων παραστάσεων. Ὄρθον ἄρα εἶναι νὰ λέγωμεν, ὅτι ἡδονὴ καὶ λύπη εἶναι μέσα ὁδηγίας τῆς βουλήσεως· ὑποστηρίζουσι τὴν βούλησιν ἐν τῇ συντηρήσει καὶ προαγωγῇ τοῦ βίου τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ γένους. Ἄλλ' ὅταν ἀποτελέσματα ταῦτα

1) Πρβλ. James, Psychology, II. κεφ. XXII.

εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτυγχάνωνται χωρὶς τῆς βοήθειας τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἐτέρων μέσων γίνεται χρῆσις. Ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι τὸ τέλος, οὐτινος στοχάζεται ἡ βούλησις, ἀλλὰ μέσον. Πολὺ δ' εὐλογώτερον εἶναι νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ βούλησις τυφλῶς διώκει τὴν διατήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ βίου, εἰς δὲ τοὺς ὁδηγοὺς αὐτῆς ἀνήκουσιν ἡδονὴ καὶ λύπη, ἢ ὅτι ἡδονὴ εἶναι τὸ τέλος καὶ βίος τὸ μέσον. Τὸ μέσον εἶναι μέσον πρὸς τὸ ὅλον, οὐ εἶναι μέρος, ἀλλὰ τὸ ὅλον δὲν εἶναι μέσον πρὸς τι τῶν ἑαυτοῦ μερῶν.

15. **Ἡ φυσιολογικὴ βᾶσις ἡδονῆς καὶ λύπης.**— Ἐξεταστέον νῦν τὸ πρᾶγμα φυσιολογικῶς. Ἄς ἴδωμεν τίνες εἶναι οἱ φυσιολογικοὶ ὄροι τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης. Ἐν μετρίᾳ μὲν χρήσει ὄργανου τινὸς γεννᾶται ἡδὺ συναίσθημα, ἐν ὑπερμέτρῳ δὲ λυπηρὸν. Ὑπέρλαμπρον φῶς λυπεῖ, ὑπέροξος ἤχος ὁμοίως. Πολλάκις λέγεται ὅτι λίαν ἀσθενὲς αἶσθημα παρακολουθεῖται ὑπὸ δυσαρέστου συναισθήματος. Ἀλλὰ τοῦτο ἀληθεύει μόνον, ὅταν προσπαθῶμεν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν εἰς αὐτό· ἐνταῦθα δ' ἡ λύπη ὀφείλεται εἰς τὸν ὑφ' ἡμῶν καταβαλλόμενον κόπον. Δυνάμεθα δὲ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι, ὅταν ποιῶμεθα χρῆσιν ὄργανου τινὸς ἢ ἐρεθίζωμεν αὐτό, τὸ κέντρον τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ, πρὸς δ' ἢ ἐξ οὗ τὸ ἐρέθισμα ὀρμᾶται, πάσχει φθορὰν τῆς νευρικῆς αὐτοῦ οὐσίας, τῶν κυττάρων αὐτοῦ. Ἡ ἐνέργεια ἐν τοῖς κυττάροις καταναλίσκεται. Ἀλλ' ἡ ἐνέργεια ἀποκαθίσταται ὅσον τὸ δυνατόν ταχέως διὰ τοῦ τροφῆν προσάγοντος αἵματος. Ἐὰν μὲν τοῦτο συμβαίη λίαν ταχέως, ὥστε νὰ ἐπανορθοῦται ἡ φθορά, γεννᾶται ἡδὺ συναίσθημα. Ἀλλ' ἔὰν μὴ ἀναπληροῦται λίαν ταχέως ἡ κυτταρικὴ οὐσία, παράγεται λυπηρὸν συναίσθημα. Ὅταν τὸ νευρικὸν σύστημα καταπονῆται, τὸ αἷμα ρεῖ εἰς τὰ ἐν ἐνεργείᾳ μέρη πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς καταναλισκομένης δυνάμεως. Αἱ ἀρτηρίαι εὐρύνονται. Ἐκ τούτου δ' ἐρμηνεύονται αἱ ἀλλοιώσεις τοῦ σφυγμοῦ, τῆς ἀναπνοῆς κτλ., αἵτινες συνακολουθοῦνται ἢ ἐπακολουθοῦνται ὑπὸ συναισθημάτων ἡδέων. Ἀλλὰ μετὰ ὑπέρτονον καταπόνησιν τῶν ἐν ἐνεργείᾳ μερῶν τὸ αἷμα δὲν προσφέρει ἀρκοῦσαν τροφὴν καὶ ἡ ἀπολεσθεῖσα ἐνέργεια δὲν ἐπανορθοῦται. Λύπη δὲ τότε παρέπεται. Ἡ φθορὰ τῶν κυττάρων ἀντιδρᾷ πρὸς τὴν κίνησιν τῶν ἀρτηριῶν· ὅσοι μείζονες ἀπαιτήσεις προβάλλονται πρὸς αὐτάς, τόσο

ὀλιγώτερον δύναντι ταύτας νὰ ἐπιτελῶσι στενοῦνται. Ὅθεν σφοδρὰ σωματικὴ ἀλγηδὼν ἐνδέχεται νὰ ἐπενέγκῃ λιποθυμίαν, καὶ «οἱ βασανισμοὶ ἐνίοτε κατεκοίμισαν τὸ θῦμα»¹⁾. Ἐάν τις λοιπὸν λέγῃ, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ τέλος τοῦ πράττειν, τοῦτο θὰ ἐσημαίνει, μεταφερόμενον εἰς τὴν-φυσιολογικὴν γλῶσσαν, ὅτι τὸ ὄλον σῶμα μεθ' ἀπάντων τῶν πολυπλόκων αὐτοῦ ὀργάνων οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μέσον τοῦ δεχτήρσι τὴν νευρικὴν ἐνέργειαν ἐν τῷ αὐτῷ καταστάσει, ὥστε ἡ καταστροφὴ νὰ μὴ ὑπερβαίῃ τὴν κατασκευὴν²⁾. Τοῦτο δ' εἶναι περιφανῶς ἄτοπον. Ἡ ὀρθότης ἐκδοχῆ εἶναι αὐτῇ, ὅτι ὁ πρὸς τὴν ἡδονὴν ἀντίστοιχος φυσιολογικὸς ὄρος εἶναι σημεῖον τῆς ὀρθῆς λειτουργίας τοῦ ὀργανικοῦ συστήματος, ὅτι ἡ τοῦ ὄλου συστήματος ὑγεία καὶ ἀρτιότης εἶναι τὸ τέλος, ὅπερ καθίσταται ἐφικτὸν διὰ τῆς κανονικῆς λειτουργίας τοῦ τε νευρικοῦ καὶ παντὸς ἄλλου συστήματος.

16. Τὸ μεταφυσικὸν ἡδονικὸν δόγμα.—Πολὸν δυσχερέστερον θὰ ἦτο νὰποδειχθῇ, ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ὑπὸ τῆς φύσεως ἢ τοῦ θεοῦ διωκόμενον ὕψιστον τέλος. Θὰ εἶχομεν τὸ αὐτὸ καὶ πρότερον πρόβλημα, ἀλλ' ἐπιπεπλεγμένον μεθ' ὄλων τῶν δυσχερειῶν τῶν ἰδιαζουσῶν εἰς τεολογικὴν ἀπόδειξιν τῆς μεταφυσικῆς³⁾. Θὰ ἔπρεπε νὰποδείξωμεν (1) ὅτι ὄντως ἐπιτελεῖται σκοπὸς τις· (2) ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι ὁ σκοπὸς οὗτος, ὅπερ δὲν ὑπῆρξεν ἡμῖν ἐπὶ τοσοῦτον κατορθωτόν, (3) ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἢ νοεῶς τινος ἐν τῇ φύσει ἀρχῆς βουλευτὸν τέλος, καὶ (4) ὅτι τὰλλα πάντα εἶναι μέσα ἐπιτήδεια εἰς πραγμάτων τούτου. Θὰ ἔπρεπε νὰποδειχθῇ, ὅτι ὁ θεὸς ἐποίησε τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, ὅπως εἰς τὰ πλάσματα αὐτοῦ παρέχῃ ἡδονὴν ἢ εὐδαιμονίαν. Ἄλλ' εἶναι τοῦτο δυνατὸν; Ἀναρίθμητα

1) *Külpe*, *Psychologie*. Πρὸς *Sutherland*, *The Origin and Growth of the Moral Instinct II*, κεφ. XXII.

2) Ἡ ἐάν παραδεχόμεθα τὴν ὑπαρξίν ἰδίων νεύρων ἡδονῆς καὶ λύπης, ἡ ἡδονικὴ ψυχολογία θὰ ἐδίδασκεν, ὅτι πᾶντα τὰ ἄλλα νεῦρα καὶ πάντα τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος εἶναι μέσα πρὸς ἐξέγερσιν τῶν νεύρων ἡδονῆς καὶ ἡ ἐξέγερσις αὕτη εἶναι τέλος καὶ σκοπὸς τοῦ βίου.

3) Ἀριστῆ κριτικὴ τῆς τεολογικῆς ἀποδείξεως εὑρηται παρὰ *Paulsen*, *Einführung in die Philosophie*⁹, σελ. 176 κέ.

πλήθη ζώων ἀπόλλυνται ἐν τῷ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνι. Πολλοὶ μὲν κλητοί, ὀλίγοι δ' ἐκλεκτοί. Ἐκεῖνα δὲ ἐπιζῶσι μόνον, ἅπερ δύνανται νᾶνταποκρίνωνται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ περιέχοντος, ὧν αἱ φύσεις προσαρμόζονται πρὸς τοὺς ὄρους τοῦ κόσμου.

Ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ὁ παρὰ τοῦ θεοῦ διωκόμενος σκοπὸς εἶναι ἡ ἡδονή, δὲν διαφέρει τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, τὰ πολὺπλοκα σώματα τῶν ζώων καὶ τὰ ὄντα πάντα ἐπλάσθησαν, ἵνα τὰ ἔμφυχα ὄντα δύνανται νᾶ πορίζωνται ἡδονάς. Ἐν δὲ τῇ συναφείᾳ ταύτῃ ἀναγκάζεται τις νᾶ ἐρωτήσῃ, διατί τοσοῦτος πρὸς τοιοῦτον ἀποτέλεσμα κατηναλώθη κόπος — *tant de bruit pour une omelette*— ἐὰν τοῦτο ἦτο κατορθωτὸν δι' ἐλάττωτος ἐνοχλήσεως. Ἴσως ἡ ἀκαλήφῃ ἔχει νᾶ μεμφιμοιρήσῃ ἐπὶ τούτῳ ὀλιγώτερον ἢ ὁ ἄνθρωπος.

17. Ἡ ἡδονὴ ὡς τὸ ἠθικὸν τέλος.— Ἀλλὰ καίτοι, ἡδύνατό τις νᾶ εἶπῃ, ἡ ἡδονὴ ἢ εὐδαιμονία δὲν εἶναι τὸ παρὰ τῶν ἀνθρώπων ἐν ἐπιγνώσει ἢ ἀνεπιγνώστως διωκόμενον τέλος, ὅμως ὀφείλουσι νᾶ διώκωσι τοῦτο. Ἀλλὰ διὰ τί ὀφείλουσι νᾶ διώκωσι τοῦτο ; ἐρωτῶμεν. Τὸ νᾶ λέγωμεν, ὅτι ὀφείλει τις νᾶ ποιῇ τι, δυνατὸν νᾶ σημαίῃ : (1) ὅτι, ἐὰν τις ἐπιθυμῇ νᾶ ἐκπληρώσῃ σκοπὸν τινα, ὀφείλει νᾶ μεταχειρισθῇ μέσα τινα, ἢ (2) ὅτι εἰναί τις ἀπολύτως ἠναγκασμένος νᾶ ποιῇ τι. Ἐὰν λοιπὸν λέγωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει τὴν ἡδονὴν νᾶ ποιῇ ἑαυτῷ τέλος, λαμβάνοντες τὸ ὀφείλειν κατὰ τὴν πρώτην, τ.ἔ. τὴν σχετικὴν ἐκδοχὴν, πράγματι ποιοῦμεν τὴν ἡδονὴν μέσον πρὸς ἄλλο τι τέλος. Ἐὰν δ' ἐκδεχόμενοι τὸ ὀφείλειν ἐπὶ τῆς δευτέρας σημασίας λέγωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπολύτως ἠναγκασμένος, εἶναι ὑπόχρεως — ἴσως ἠθικῶς ὑπόχρεως— νᾶ ἐπιζητῇ τὴν ἑαυτοῦ εὐδαιμονίαν, τότε ἐξαγγέλλομεν ἀπλῶς δογματικὴν ἀπόφασιν, ἥτις εἶναι ἀναπόδεικτος καὶ παρ' οὐδενὸς θὰ γίνῃ δίχα περιορισμοῦ ἀποδεκτῆ. Δὲν εἶναι δυνατὸν νᾶποδειχθῇ, ὅτι ὀφείλει τις νᾶ διώκῃ μεγιστὸν τι ἀγαθόν· τοῦτο εἶναι ἔργον συναισθήματος. Ἀρὰ γε συναισθάνονται πάντες οἱ ἄνθρωποι, ὅτι ὀφείλουσι νᾶ θηρῶσι τὴν ἡδονὴν ἀσχέτως πρὸς πᾶν ἄλλο πρᾶγμα, καὶ συναισθάνονται, ὅτι ὀφείλουσι πάντα τᾶλλα νᾶ θηρῶσι τῆς ἡδονῆς ἕνεκα ;